

MAŁGORZATA ABASSY

LOSY ŚWIATA WEDŁUG KONSTANTEGO LEONTJEWY:
*PRZECIĘTNY EUROPEJCZYK JAKO IDEAL I NARZĘDZIE
OGÓLNOŚWIATOWEJ DESTRUKCJI*

Celem prezentowanych w artykule rozważań jest namysł nad jednym z centralnych symboli rosyjskiej kultury – imperium. Dogłębna analiza treści każdego symbolu kultury, a tym bardziej – jednego z fundamentalnych – wymaga podejścia interdyscyplinarnego i odwołania się do wielu kontekstów: społecznego, politycznego, biograficznego, językowego, literackiego, historycznego, religijno-filozoficznego. W niniejszym artykule stawiamy pytanie dotyczące teorii kultury i jednego z mechanizmów jej rozwoju: tendencji do umacniania konserwatywnych elementów kultury kosztem jej rozwoju w sytuacji, gdy zostaje zagrożona tożsamość kultury. Na przykładzie pism Konstantego Leontjewa, tworzonych w ścisłym związku z zachodzącymi wydarzeniami i burzliwym charakterem epoki, można zaobserwować mechanizm działania systemów zabezpieczających stabilność kultury. Biografia myśliciela bez wątpienia odegrała istotną rolę w sposobie postrzegania i interpretowania zachodzących wydarzeń. Sądzymy jednak, że w perspektywie rozważań o mechanizmach rozwoju rosyjskiej kultury w niniejszym artykule można potraktować ją marginalnie, ponieważ myśl Leontjewa traktujemy tutaj jako wyraz pewnej tendencji w kulturze – nurtu przeciwstawionego temu, co uznano za niszczące, a co przez myślicieli prozachodnich mogłoby zostać uznane za sprzyjające postępowi i rozwojowi. Ewolucja idei imperium w perspektywie rozwoju historycznego i ścierania się różnych pozycji światopoglądowych sama w sobie jest zagadnieniem zasługującym

Dr hab. MAŁGORZATA ABASSY – kierownik Zakładu Nowożytnej Kultury Rosyjskiej w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego; adres do korespondencji: ul. Gołębia 24, 31-007 Kraków; e-mail: amalgorzata@interia.pl

na obszerne studium. Poniższe rozważania stanowią niewielki wycinek tego tematu.

W 1853 r. car Mikołaj I podjął decyzję o odebraniu Turkom Konstantynopola. Chciał w ten sposób umocnić swoją pozycję jako przyszłego cara całej Słowiańszczyzny, prawosławnego władcy, który w myśl przesłania Filoteusza uchroni świat przed nadejściem Antychrysta, stając na czele Moskwy-Trzeciego Rzymu. Decyzja okazała się fatalna w skutkach, gdyż przegrana wojna nie tylko odłoniła słabość polityczną i militarną rosyjskiego imperium, lecz także zachwiała wizerunkiem cara jako tego, który jest zdolny do zrealizowania misji nałożonej nań przez Opatrzność. W. Klučewski stwierdził, że „nieudolne samowładztwo przestaje być legalne”¹, mając na myśli kult siły. Korzenie delegitymizacji sięgały jednak o wiele głębiej, a zaistniała sytuacja spowodowała, że wielu przedstawicieli elity intelektualnej przystąpiło do tworzenia rozbudowanych koncepcji, które zawierały połączenie prawosławia i samodzierżawia, wzbogacone o rozbudowaną wizję misji Rosji. Nieodzownym elementem tworzonych projektów był Zachód, postrzegany jako cywilizacja obca, niebezpieczna i degenerująca się. Nadawanie sensu i znaczenia rosyjskiej kulturze, a zwłaszcza jej elementowi imperialnemu odbywało się poprzez przeciwstawienie Rosji Zachodowi i krytykę tego drugiego. Wśród głośniejszych tekstów epoki, podejmujących problem rosyjskiej kultury i cywilizacji jako opozycyjnej do zachodniej znalazły się Mikołaja Danilewskiego *Rosja i Europa. Pogląd na kulturowe i polityczne relacje świata słowiańskiego do germano-romańskiego* (*Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому*, 1869)², Konstantego Leontjewa *Bizantyzm i Słowiańszczyzna* (*Византизм и славянство*, 1875)³, a także niektóre poglądy Fiodora Dostojewskiego i innych ideologów *porozwieniczestwa* – idei powrotu do gleby, symbolizowanej przez rosyjski lud, zawarte w *Dzienniku pisarza* (*Дневник писателя*) oraz czasopismach „Wremia” («Время») i „Epocha” («Эпоха»), a także zbiór artykułów *Moskowskij*

¹ В. Ключевский. *Литературные портреты*. Москва: Современник 1994, s. 435.

² Tekst powstawał w latach 1865-67, po raz pierwszy został opublikowany w formie kilku artykułów w czasopiśmie „Zaria”, natomiast w formie książki wyszedł w 1871 r. Por. В.С. Стёпин (red.). *Новая философская энциклопедия в 4 томах*. Москва: Мысль 2001 – hasło: *Россия и Европа*, http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy (dostęp: 10.12.2012).

³ Większość artykułów Konstantego Leontjewa można znaleźć na stronie: <http://knleontiev.narod.ru/articles.htm> (dostęp: 10.12.2012). Zob. także: К. ЛЕОНТЬЕВ. *Избранные письма 1854-1891*. Санкт-Петербург: Пушкинский Фонд 1993, http://imwerden.de/pdf/leontjev_izbrannye_pisma_1993.pdf (dostęp: 10.12.2012). Por. А. ЯНОВ. *Три утопии (М. Бакунин, Ф. Достоевский и К. Леонтьев)*. Тель-Авив 1978, http://imwerden.de/pdf/yarov_tri_utopii_1978.pdf (dostęp: 10.12.2012).

sbornik (Московский сборник, 1896)⁴ oberprokuratora Świętego Synodu, Konstantego Pobiedonoscewa.

Przypomnijmy, że wzmocnienie idei imperium oraz samodzierżawia na fundamencie Cerkwi odbywało się atmosferze narastających nastrojów rewolucyjnych wśród rosyjskiej inteligencji. Po reformie uwłaszczeniowej, która stała się faktem po podpisaniu przez cara edyktu 19 lutego 1861 r., do centrum kultury z obszaru peryferyjnego przesunęła się duża grupa ludzi z niższych warstw społecznych: urzędników różnych rang (tzw. raznočyńców), synów duchowieństwa oraz zubożałej szlachty – odtąd to oni mieli tworzyć nowe paradygmaty kultury i wzory rzeczywistości. Ponadto po reformie uwłaszczeniowej lud zaistniał jako realna grupa odbiorców idei, a nie jedynie jako pewne wyobrażenie, symbol, „fetysz”⁵ w świadomości inteligencji pochodzenia szlacheckiego. Przepaść między nową inteligencją pochodzenia raznočyńskiego a ludem była zdecydowanie mniejsza niż między inteligencją o proveniencji szlacheckiej a ludem. Pod koniec lat 60. XIX wieku stało się jasne, że szlachta już nie kształtuje oblicza kulturowego Rosji, ponieważ nie ma odbiorców swoich idei i nie zdołała przekazać swojego dorobku młodszemu pokoleniu. Semiosfera rozpada się na sferę kulturową, gdzie dokonuje się refleksja nad ideami i wartościami oraz definiowanie i redefiniowanie sensów, oraz na sferę społeczną, która ma wymiar czysto praktyczny, skupia się na osiągnięciu celów materialnych, zmian w zakresie struktury społecznej⁶. Chociaż podział taki jest, w większym lub mniejszym stopniu, charakterystyczny dla każdej kultury, patologiczny stan rosyjskiej kultury drugiej połowy XIX wieku przejawiał się w fakcie, że między sferą kultury a sferą społeczną nie toczył się dialog; jego miejsce zajęła krytyka przeciwnika. Brak dążeń do stworzenia wspólnej przestrzeni znaczeń i określenia tożsamości kulturowej skutkowało przyrostem opozycyjnych par pojęć i dezintegracją językowego obrazu rzeczywistości. Zagrożenie, jakie powstało wskutek przeciążenia informacyjnego, dotyczyło makroskali – imperium jako idei i organizmu politycznego, oraz mikroskali – kondycji człowieka w obliczu pytania o sens życia.

⁴ К. ПОБЕДОНОСЦЕВ. *Московский сборник*. Москва 2005, <http://www.wco.ru/biblio/books/pobedonoscev1/Main.htm> (dostęp: 10.12.2012).

⁵ Пор. Й. ДЕЦ (J. DIEC). «Народ» как фетиш и антитеза русской интеллигенции. W: H. KOWALSKA-STUS (red.). *Inteligencja. Tradycja i nowe czasy*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego 2001 s. 63.

⁶ И. КОНДАКОВ. *Культура России: краткий очерк истории и теории*. Москва: Книжный Дом «Университет» 1999 s. 14.

Koncepcje monadyczne, czyli takie, których autorzy postrzegali kultury jako zamknięte systemy, nie bez powodu zaczęły powstawać w okresie nasilenia się nastrojów rewolucyjnych. W pismach Danilewskiego, Leontjewa, Pobiedonoscewa i Dostojewskiego opozycją porządkującą całość rozważań jest „Rosja” – „Zachód”. Znika jednak, charakterystyczna dla pierwszej połowy XIX wieku, para „swój” – „obcy”. W drugiej połowie wieku jest ona odczytywana jako „zagrożone” – „zagrożające”, „pełne żywotnych sił” – „chylące się ku upadkowi”, „realizujące misję” – „potrzebujące ratunku”, a także jako przeciwstawienie „życie” – „śmierć”. To ostatnia binarna para wskazuje na człowieka jako probierz kondycji kultury. W makroskali Europa Zachodnia jest definiowana jako odmienny typ cywilizacji; pod pojęciem Zachodu twórcy koncepcji monadycznych rozumieją także te wartości europejskie, które przenikały do Rosji od czasów Piotra I, a w czasach Danilewskiego i Leontjewa przejawiały się w dążeniach do liberalizacji sfery politycznej, a także w działaniach ruchów rewolucyjnych.

Zarówno u Danilewskiego, jak też u Leontjewa, który w dużej mierze kontynuował myśli swego poprzednika, pojawiło się pojęcie Słowiańszczyzny, które pozwalało w nowym kontekście określić cywilizacyjną tożsamość imperialnej Rosji.

Dla twórców koncepcji monadycznych pojęcie „Rosja” łączyło się z prawosławiem, imperium i misją. „Zachód” kojarzony był z sekularyzacją, liberalizmem i indywidualizmem, które to wartości traktowano jako czynniki destrukcyjne. Oceniając dystans emocjonalny wspomnianych wyżej myślicieli wobec Zachodu, zauważamy, że traktowany był on nie jako obcy-inny, lecz jako obcy-wrogi. Jest to pewien paradoks, wyrażający się w fakcie, że dystans wobec wartości interpretowanych jako „zachodnie” wzrósł, gdy owe wartości, w zmodyfikowanej formie, stały się nieodłączną częścią rosyjskiej kultury.

Koncepcja Konstantego Leontjewa była propozycją zamknięcia rosyjskiej kultury na wpływy zachodnioeuropejskie w celu ochrony jej tożsamości. Nosila ona ślady inspiracji teorią typów kulturowo-historycznych Danilewskiego, Leontjew jednak zdecydowanie odżegnał się od panslawizmu autora *Rosji i Europy*. W miejsce idei słowiańskiej, postawił on bizantyzm – zasadę porządkującą rosyjskiej historii, która przejawia się w postaci prawosławia i samodzierżawia.

Ze względu na niezwykle istotną dla myśliciela opozycję „życie” – „śmierć”, porządkującą jego rozważania o kulturze, uzasadnione jest odwołanie się do niektórych faktów z jego biografii. Jak zauważył Michał Bohun:

[...] Myśl filozoficzna Leontjewa była mocno uwikłana w jego osobiste problemy, obawy i troski. Uważam, że życiowe losy w decydujący sposób wpłynęły na kształt i treść koncepcji myśliciela. Podkreślam zwłaszcza trzy wydarzenia: studia lekarskie, służbę dyplomatyczną w Europie Środkowo-Wschodniej oraz dramatyczny przełom religijny⁷.

Rozwój biologiczny i społeczny oraz kondycję organizmu Leontjew diagnozował poprzez stwierdzenie, w którym stadium rozwojowym dany organizm się znajduje: pierwotnej różnorodności, wzrastającej złożoności czy wtórnego uproszczenia. Każdy z etapów miał swoje apogeum. W przeciwieństwie jednak do ludzkiego organizmu, dla którego śmierć była nieuchronna, organizm społeczny czy też, szerzej, kultura, mogła uchronić się przed rozpadem, zatrzymując w odpowiednim momencie wewnętrzne różnicowanie się.⁸

Wykształcenie medyczne sprawiało, że Leontjew interpretował negatywne procesy, których był świadkiem, w kategoriach choroby i adekwatnie do diagnozy wysuwał propozycje leczenia organizmu społecznego⁹; za skuteczne lekarstwo uznawał reakcyjną politykę caratu, polegającą na zahamowaniu wpływów europejskich. Centralna dla jego myśli idea bizantyzmu ukształtowała się w rezultacie obserwacji życia narodów w Grecji oraz Imperium Otomańskim. Była konsekwencją pragnienia ucieczki od nudy życia, trywialności cywilizacji materialnego dobrobytu, obojętności na piękno. Na tle idei utilitaryzmu i materializmu nowej inteligencji czuł się wyobcowany. Jak zauważył Bohun:

Samotność, niezrozumienie, brak szacunku dla ideałów estetycznych ze strony obozu „postępu” przyczyniły się do ostatecznego zerwania Leontjewa z resztkami liberalnych przekonań. W 1862 roku myśliciel świadomie deklarował się już jako konserwatysta. [...] to „estetyka życia” skłoniła go do odrzucenia iluzji demokracji, postępu i dobrobytu. Doszedł do wniosku, że niszczą one piękno w świecie, prowadzą do uniformizacji życia, monotonii i brzydoty¹⁰.

Leontjew wyraził swoje idee w liście do jednego z ideologów poczwienniczestwa, Mikołaja Strachowa:

⁷ M. БОХУН. *Kontrrewolucja i pesymizm. Filozofia społeczna Konstantina Leontjewa*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego 2000 s. 9.

⁸ К. ЛЕОНТЬЕВ. *Византизм и славянство*. W: ТЕНЖЕ. *Произведения*. <http://knleontiev.narod.ru/articles.htm>

⁹ Tę cechę światopoglądu Leontjewa podkreślił też Mikołaj Bierdiajew – Н. БЕРДЯЕВ. *Константин Леонтьев. Очерк из истории религиозной мысли*. Paris: YMCA-Press 1926 s. 85.

¹⁰ M. БОХУН. *Kontrrewolucja i pesymizm* s. 21.

1. piękno ważniejsze jest niż użyteczność; 2. szeroki rozwój ważniejszy jest od szczęścia; 3. tylko na gruncie zła wzrasta dobro i wielkie osoby; 4. lepsza jest wojna, poetyckie zabobony i waleczne przesady niż powszechna nijakość; 5. ludowość (*narodnost'*) jest bardziej potrzebna niż demokratyczny humanizm¹¹.

Opozycyjne pary pojęć: „piękno” – „użyteczność”, „nieograniczony rozwój” – „szczęście”, „różnorodność i chaos” – „ujednoczenie i nijakość”, a także „prawosławie” i „hierarchiczność” przeciwstawione „humanizmowi” i „równości” wyznaczały kategorie porządkujące Leontjewowskie wyobrażenie rzeczywistości. Była to również polemika z ideałami inteligencji o proveniencji zachodnioeuropejskiej; przetłumaczonymi przez inteligencję raznoczyńską, w procesie przekładu kultur, jako pojęcia „wolność”, „równość”, „postęp”. Sądzimy, że przewodnią myślą Leontjewa są słowa zamieszczone przez myśliciela w artykule *Biskup Nikanor o szkodliwości kolei, pary i w ogóle o niebezpieczeństwach zbyt szybkiego tempa życia* (*Епископ Никанор о вреде железных дорог, пара и вообще об опасностях слишком быстрого движения жизни*)¹²:

Nie można budować swojego, nie negując i nie odrzucając jednocześnie obcych burzących pierwiastków i sposobów¹³.

W artykule *Przeciętny Europejczyk jako ideał i narzędzie ogólnoświatowej destrukcji* (*Средний европеец как идеал и орудие всемирного разрушения*) Leontjew przewiduje narodziny świata, w którym nie ma miejsca dla realizacji twórczego potencjału, a poezja i sztuka skazane są na niebyt:

Jeśli to, co w wieku XIX jest jego główną charakterystyką: maszyny, nauczyciele, profesorowie i adwokaci, laboratoria chemiczne, burżuazyjny zbytek i burżuazyjne zepsucie, burżuazyjne umiarkowanie i burżuazyjna moralność, polka *tremblante*, surdut, cylinder i pantalony – tak mało natchnienia dostarczają artystom, to czego można będzie spodziewać się po sztuce wówczas [...], gdy nie będzie ani carów, ani duchowieństwa, ani dowódców wojska, ani wybitnych działaczy państwowych... Wtedy, oczywiście, nie będzie też artystów. O czym mają wtedy śpiewać? Jak mają malować obrazy?¹⁴.

¹¹ К. ЛЕОНТЬЕВ, *Избранные письма. (1854-1891)*.

¹² К. ЛЕОНТЬЕВ. *Епископ Никанор о вреде железных дорог, пара и вообще об опасностях слишком быстрого движения жизни*. W: ТЕНЖЕ. *Восток, Россия и Славянство*. Москва: Мысль 1996 s. 396-399, http://az.lib.ru/l/leontxew_k_n/text_0370.shtml (dostęp: 10.12.2012).

¹³ К. ЛЕОНТЬЕВ. *Епископ Никанор о вреде железных дорог*.

¹⁴ К. ЛЕОНТЬЕВ. *Средний европеец как идеал и орудие всемирного разрушения*. W: ТЕНЖЕ. *Восток, Россия*.

Wątpi również w możliwość zachowania ideałów wolności i równości w obliczu niepohamowanego postępu technicznego. Oderwanie ludzkości od natury i jej stopniowa demoralizacja w połączeniu z krachem ideałów demokratycznych będą skutkowały rewolucjami i krwawymi przewrotami. Wychodząc od wiary w sprawczą moc ludzkiego rozumu, przez panowanie nad przyrodą, destrukcję więzi, zbudowanych na fundamencie religii, ludzkość doprowadzi się do samozagłady. Leontjew twierdzi, że dzieła literackie poetów zachodnich odzwierciedlają symptomy strasznej choroby, która toczy Europę, a nazywa się cywilizacja:

[...] czy nie może zdarzyć się tak, że właśnie dalszy rozwój cywilizacji doprowadzi do tego, że państwowa nauka, filozofia, psychologia i społeczno-polityczna praktyka uznają za konieczne utrzymanie zaplanowanej wcześniej największej nierówności wiedzy w społeczeństwie? Przypuszczam, sądząc po destrukcyjnym rozwoju dotychczasowej historii, że właśnie wyższy rozum zostanie ostatecznie zmuszony do wystąpienia przeciwko temu, co dziś jest tak popularne; przeciwko równości i wolności (innymi słowy, przeciwko zmieszaniu się klas), przeciwko powszechnej edukacji i demokratyzacji wiedzy”¹⁵.

Leontjew widzi sprzężenie zwrotne między wynalazkami technicznymi i postępującym uprzemysłowieniem a średnią klasą, owym „przeciętnym Europejczykiem”; uważa, że mieszczanin jest wytworem tak rozumianego postępu i tylko on czerpie korzyść z rozwoju techniki. Postęp, którego celem jest materialny dobrobyt; trywialnie pojmowane szczęście, jawi się myślicielowi jako zagrożenie dla istnienia państwa i religii:

Wszystkie te wynalazki są niekorzystne: dla odrębności państwowej, gdyż łagodzą zarazę poprzez cudzoziemskie cechy; dla religii, ponieważ mają ludzi niewykształconych i słabo wykształconych kłamliwymi nadziejami, pokładanymi w rozumie (w sensie jednostronnym i ograniczonym, nadziejami, które mogą doprowadzić do całkiem odmiennych rezultatów); dla uprzywilejowanej szlachty, chociażby z tego powodu, że wzmacniają pozycję i przewagę klasy przemysłowej i kupców [...]. Są też niewygodne dla klasy robotników, która buntowała się, gdy maszyny pojawiły się po raz pierwszy i niewątpliwie zniszczy je i postara się, prawdopodobnie, zakazać ich używania [...]¹⁶.

Z przytoczonych słów wynika, że Leontjew był przeciwnikiem postępu nie tylko w jego ideowym aspekcie, w zachodnioeuropejskim rozumieniu, lecz występował też przeciwko modernizacji – wszelkim wynalazkom technicz-

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

nym, rozwojowi przemysłu. Zakładał, że przedmiot wiąże się z ideą, maszyny pozwalają człowiekowi gnuśnieć, wyręczając go w zmaganiach się z przyrodą. Nie jest to jednak największe zagrożenie. Leontjew przekonuje, że rozwój techniki prowadzi do katastrofy w wymiarze kosmicznym: zwiększa się tempo życia, postępuje utrata ludzkich sił, ulega zniszczeniu przyroda, w atmosferze gromadzą się szkodliwe gazy i ostatecznym wynikiem dążeń do fałszywie pojmowanego dobrobytu i szczęścia będzie zniszczenie ziemi.

Wyraźna szkodliwość i potencjalne zagrożenie ze strony kolei tkwi w tym, że szybko żyjemy i śpieszymy się żyć. [...] Nadmierna prędkość jest niebezpieczna zawsze i wszędzie. Wszelka prędkość powoduje zmianę siły w systemie świata i na powierzchni ziemi, a u człowieka powoduje utratę sił. [...] Czy to tempo życia i ruchu powoduje utratę siły moralnej, duchowej? Powiedzcie, czy dzięki zwiększeniu tempa komunikacji, zwiększyło się wewnętrzne zadowolenie ludzi? [...] To prawda, że koleje zaspokajają potrzeby ludzi, ale zaspokajają je, proporcjonalnie zwiększając same potrzeby¹⁷.

Argumentacja Leontjewa prowadzi do wniosku, że rozwój cywilizacji wyobcowuje człowieka z przyrody i pozbawia go siły, równoznacznej z potencjałem duchowym, który – z kolei – jest częścią porządku kosmicznego.¹⁸

Leontjew postuluje zamknięcie „petersburskiego okresu”¹⁹ Rosji, związanego z kierunkiem reform wytyczonych przez Piotra I, powrót do symboli i znaków, charakterystycznych dla Rosji, nieskażonej jeszcze obcymi wpływami:

Zewnętrzne formy życia, ubiór, obrzędy, obyczaje, moda – wszystko to są niuanse i odcienie żywej estetyki społecznej, nie tej, która jest estetyką naśladownictwa albo cmentarza, której przyzwyczailiście się kłaniać [...]. Wszystkie te zewnętrzne formy to nie udawanie, bzdura, po prostu „zewnętrzne rzeczy”, jak mówią głupcy; nie, są one nieuniknioną konsekwencją, organicznie wypływającą z przemian w naszym świecie wewnętrznym; to są nieuniknione, plastyczne symbole ideałów, które dojrzewają w głębi nas lub już dojrzały... Koniec Piotrowej Rusi jest bliski... I dzięki Bogu. Trzeba jej postawić pomnik,

¹⁷ К. ЛЕОНТЬЕВ. *Епископ Никанор о вреде железных дорог*.

¹⁸ Warto zwrócić uwagę na fakt, że religijność Leontjewa była różna od tej, którą postulował Aleksy Chomiakow. Por. A. WALICKI. *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego 2005 s. 348. Por. także K. ЛЕОНТЬЕВ. *Моя литературная судьба*. W: К. ЛЕОНТЬЕВ. *Поздняя осень России*. Москва 2000 – http://www.lib.ru/FILOSOF/LEONTIEV_K/autobio.txt (dostęp: 10.12.2012).

¹⁹ Szerzej na temat specyfiki „okresu petersburskiego” zob. M. ABASSY. *Miasto jako metafora kultury – Petersburg w twórczości literackiej i publicystyce Fiodora Dostojewskiego*. W: M. BANASZKIEWICZ, F. CZECH, P. WINSKOWSKI (red.). *Miasto. Między przestrzenią a koncepcją przestrzeni*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego 2010 s. 255-268.

który jest dziełem rąk ludzkich²⁰ i jeszcze szybciej od niego odejść, strzepując romańsko-germański proch z naszych azjatyckich podeszew²¹.

Interpretuje wiek XVIII i pierwszą połowę XIX jako okres „kwitnącej różnorodności” i nie waha się stwierdzić, że druga połowa XIX wieku to czas, by zapanował „despotyzm formy”; w przeciwnym razie kulturę czeka okres degeneracji i śmierć. Jest przekonany, że każdy naród ma sobie właściwą unikalną formę państwowości, która manifestuje się w okresie największego rozkwitu kultury. Jeśli jednak państwo ma przetrwać, struktura polityczna musi zapanować nad różnorodnością kulturowych przejawów; wiąże się to z odrzuceniem elementów, powodujących jej różnicowanie:

Każdy naród, każde społeczeństwo ma *swoją formę państwowości*; fundamenty jej są niezienne, natomiast zmianie ulegają niektóre elementy. Wypracowywana jest ona nie nagle i początkowo odbywa się to w sposób nieświadomy; nie od razu jest zrozumiała; przybiera jasny kształt dopiero w środkowym okresie epoki największej złożoności i najwyższej jedności, a następnie przychodzi, wcześniej czy później, częściowa degeneracja systemu, a następnie jego rozkład i śmierć²².

Analiza semantyki pojęcia „forma” przez pryzmat Łotmanowskiej teorii granic semiosfery pozwala stwierdzić, że w ujęciu Leontjewa forma jest granicą; utrzymuje homeostazę systemu, pozwala zachować jego tożsamość i reguluje stosunki z otoczeniem. Autor *Bizantynizmu i Słowiańszczyzny* zaznacza, że koncepcja formy znajduje zastosowanie zarówno do ustroju państwowego, jak i do pojedynczego człowieka:

Rozwojowi państwa towarzyszy nieustanne wyjaśnianie, precyzowanie właściwej mu formy politycznej, upadek wyraża się w zburzeniu owej formy, większym zmieszaniem z otoczeniem (*общностью с окружающим*). Tak więc zadam sobie pytanie: «Czym jest forma?» Forma, ogólnie, jest wyrażeniem idei, zamkniętej w materii (treści). Jest ona negatywnym momentem zjawiska, natomiast materia – pozytywnym. [...] Forma to despotyzm wewnętrznej idei, nie dający materii rozpuścić się. Zrywając więzy tego naturalnego despotyzmu, zjawisko ginie²³.

²⁰ W oryginalnym tekście wyraźne jest nawiązanie, poprzez antytezę, do poematu A.S. Puszkina i frazy „я памятник себе воздвиг нерукотворный”; Leontjew pisze „Ей надо воздвигнуть рукотворный памятник”. Por. К. ЛЕОНТЬЕВ. *Епископ Никанор о вреде железных дорог*.

²¹ Тамże.

²² К. ЛЕОНТЬЕВ. *Византизм и славянство*.

²³ Тамże.

Leontjew postrzega granice jako nieprzepuszczalne, służące utrzymaniu spójności treści oraz stworzeniu warunków do „wyjaśnienia” jej istoty, określenia tożsamości. Istnienie granicy lub jej brak przekładają się na śmierć lub życie kultury. Jak zauważył Wasilij Rozanow:

[...] zasada granicy podziału: staje się mocniejsza, nieprzepuszczalna dla tego, co obejmuje – życie wzrasta; zaciera się, nie utrzymuje zawartości – życie blaknie i ginie. Granica to nie symbol życia, ale jego kreator; nieokreśloność, nieograniczoność – oto znak śmierci²⁴.

Znaczenie trwałości formy wzrasta, gdy treści kultury są na tyle zróżnicowane, że grożą jej rozsadzeniem. Nie znaczy to, oczywiście, że myśliciel sugeruje potrzebę wyciszenia konfliktów i ujednoczenia elementów, składających się na treść, materię kultury. Wprost przeciwnie, zróżnicowanie jest konieczne i stanowi przejaw życia kultury:

Właśnie w tej widzialnej niesprawiedliwości społecznej kryje się niewidzialna prawda (*istina*) społeczna; głęboka i tajemnicza prawda zdrowia społecznego, której bezkarnie nie można negować w imię współczucia, najlepszych uczuć²⁵.

Z tej pozycji Leontjew popiera istnienie uprzywilejowanej klasy społecznej, która będzie wspierała państwo, i klas biednych; można wręcz powiedzieć, że gloryfikuje on istnienie nierówności społecznych, walkę przeciwieństw oraz cierpienie jako nieodzowny warunek mobilizacji twórczego potencjału i punkt wyjściowy dla twórczości artystycznej. W próbach konceptualizacji dobra i zła, odbiega daleko od opozycji szczęście – cierpienie, gdyż to pierwsze, jak wynika z powyższych rozważań, kojarzy z wpływami idei indywidualizmu i liberalizmu. W ujęciu Leontjewa dobrem jest wszystko to, co sprzyja rozwojowi kultury; a zatem różnicowanie się i walka mają tę samą rangę co „despotyczna” forma. Jak zauważył Bohun:

Wyływa problem dobra i zła, tego, co korzystne i zabójcze dla całej natury i historii – kryterium niemające nic wspólnego z przyjętymi w polityce i moralności punktami widzenia. Wyrazistość barw, piękno (wszystko, co jest przejawem podziałów) – nie są cenne same w sobie, lecz jako gwarant trwałości

²⁴ В. РОЗАНОВ. *Этическое понимание истории*. W: К. ЛЕОНТЬЕВ. *Pro et contra*. Кн.1. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института 1995 s. 40-41.

²⁵ Н.А. БЕРДЯЕВ, *Константин Леонтьев. Очерк из истории русской религиозной мысли*. W: К. ЛЕОНТЬЕВ. *Pro et contra*. Кн. 2. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института 1993 s. 86.

i długowieczności – są miarą, z którą można podchodzić do każdego obiektu w dziejach, do każdego zjawiska politycznego, społecznego i artystycznego²⁶.

Analiza pism Leontjewa pozwala stwierdzić, że pochwała samodzierżawia wpisywała się w szerszy kontekst, tworzony nie tylko przez wydarzenia społeczno-polityczne, lecz także wynikający z życiowej filozofii samego Leontjewa. W świetle wysnutego wniosku tylko częściowo można zgodzić się z Andrzejem Walickim, który pisze, że Leontjew idealizował rosyjskie samodzierżawie

jako najwyższe ucieleśnienie wszechmocnego państwa, czyli suwerennej i nieograniczonej władzy osobistej. Ich [grupy „prawicowych antylegalistów”, do których Walicki zalicza Leontjewa – M.A.] lekceważenie czy wręcz pogarda dla prawa były po prostu wyrazem ich szacunku dla siły i przeświadczenia, że jedynie możliwie najsilniejszy rząd może ocalić Rosję od nadciągającego nieszczęścia²⁷.

Myśliciel gloryfikował jedynowładztwo również z pozycji człowieka, który sens życia postrzega w poszukiwaniu i tworzeniu piękna, zmaganiach z rzeczywistością, a nie jedynie poruszaniu się w bezpiecznym, lecz nudnym, przewidywalnym świecie egalitaryzmu. Nie można zaprzeczyć, że narastanie fali nastrojów rewolucyjnych skłoniło Leontjewa do postawienia pytania o siłę, zdolną zapanować nad siłami odśrodkowymi. Niemniej jednak, interpretując kondycję kultury w terminologii choroby, dostrzegał też chorobę duszy pojedynczego człowieka.

Teoria typów kulturowo-historycznych Danilewskiego oraz koncepcja kultury Konstantego Leontjewa były kolejnymi, po Chomiakowie, próbami sformułowania odpowiedzi na najważniejsze pytania, postawione przed rosyjską elitą przez epokę modernizacji; dotyczyły one tożsamości rosyjskiej kultury oraz jej podobieństwa/odmienności wobec cywilizacji europejskiej i zasad rządzących rozwojem historycznym narodów. Idea słowiańszczyzny Danilewskiego i bizantynizmu Leontjewa została sformułowana jako rodzaj odpowiedzi na pytanie o przynależność Rosji do Zachodu. Obydwaj myśliciele eksponują w swoich pismach tezę o relatywizmie kulturowym, wskazując na imperium jako podstawowy element samoidentyfikacji Rosji.

Z ideą imperium w tekstach Danilewskiego i Leontjewa wiąże się prawosławie – drugi z tradycyjnych elementów głębokiej struktury kultury. Podej-

²⁶ M. BOHUN, *Kontrrewolucja i pesymizm* s. 112.

²⁷ A. WALICKI, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN 1995 s. 53.

mując wątek prawosławia, należy pamiętać o jego wielowymiarowości: prawosławie to wiara, zespół dogmatów, ale także podstawowy pierwiastek kulturotwórczy, co przekonująco wykazał w *Pierwszym liście filozoficznym* Piotr Czaadajew. Należy również mieć na uwadze możliwość dwojakiej interpretacji pojęcia „Cerkiew” – jako wspólnoty wiernych oraz jako organizacji, włączonej w struktury państwowe od czasów Piotra I. Warto zauważyć, że właśnie na drugą połowę XIX wieku przypadł okres wzmożonych pielgrzymek rosyjskich inteligentów do starców w Pustelni Optyńskiej. Korrespondował on z katastroficznymi nastrojami i przecuciem apokalipsy – utratą przez kulturę sensu i jej kresu w znanym kształcie.

BIBLIOGRAFIA

- БЕРДЯЕВ Н.: Константин Леонтьев. Очерк из истории религиозной мысли. Paris: YMCA Press 1926.
- BOHUN M., Kontrrewolucja i pesymizm. Filozofia społeczna Konstantina Leontjewa. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego 2000.
- ДЕЦ Й.: «Народ» как фетиш и антитеза русской интеллигенции. W: KOWALSKA-STUS H. (red.). Inteligencja. Tradycja i nowe czasy. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego 2001.
- ЯНОВ А.: Три утопии (М. Бакунин, Ф. Достоевский и К. Леонтьев). Тель-Авив 1978.
- КЛЮЧЕВСКИЙ В.: Литературные портреты. Москва: Современник 1994.
- КОНДАКОВ И.: Культура России. Москва: Книжный Дом «Университет» 1999
- ЛЕОНТЬЕВ К.: Избранные письма 1854-1891. Санкт-Петербург: Пушкинский Фонд 1993.
- ЛЕОНТЬЕВ К.: Восток, Россия и Славянство. Москва: Мысль 1996 – http://az.lib.ru/l/leontxew_k_n/text_0370.shtml (dostęp: 10.12.2012)..
- ЛЕОНТЬЕВ К.: Поздняя осень России. Москва 2000 – http://www.lib.ru/FILOSOF/LEONTIEV_K/autobio.txt (dostęp: 10.12.2012)..
- ЛЕОНТЬЕВ К.: Pro et contra. Кн.1-2. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института 1993-1995.
- ЛЕОНТЬЕВ К.: Произведения, <http://knlontiev.narod.ru/articles.htm> (dostęp: 23.04.2014).
- ПОБЕДОНОСЦЕВ К.: Московский сборник. Москва 2005 – <http://www.wco.ru/biblio/books/pobedonoscev1/Main.htm> (dostęp: 10.12.2012)..
- СТЁПИН В. С. (red.): Новая философская энциклопедия в 4 томах. Москва 2001.
- WALICKI A.: Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego 2005.
- WALICKI A.: Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN 1995

LOSY ŚWIATA WEDŁUG KONSTANTEGO LEONTJEW:
*PRZECIĘTNY EUROPEJCZYK JAKO IDEAL I NARZĘDZIE
OGÓLNOŚWIATOWEJ DESTRUKCJI*

Streszczenie

Artykuł stanowi analizę tekstów rosyjskiego konserwatywnego myśliciela, Konstantego Leontjewa, który w obliczu apokaliptycznych nastrojów rosyjskiej inteligencji 2 połowy XIX wieku próbował zdiagnozować przyczynę „choroby” kultury i znaleźć remedium na ów stan rzeczy. Nie był odosobniony w swoim przekonaniu, że Rosja przestanie istnieć jako samodzielna kultura, jeśli nie zahamuje napływu niszczących, jego zdaniem, idei zachodnich. Podobne przekonanie głosili Fiodor Dostojewski i Konstanty Pobiedonoscew. W artykule *Przeciętny Europejczyk jako ideał i narzędzie ogólnoświatowej destrukcji* Leontjew stwierdzał, że przedstawiciel cywilizacji zachodniej jest obojętny na piękno, zafascynowany rozwojem technicznym, oderwany od życiowych sił natury, cechuje się moralną ambiwalencją, a jednocześnie jest niezwykle ekspansywny. Postęp, którego celem jest materialny dobrobyt; trywialnie pojmowane szczęście, jawiły się myślicielowi jako zagrożenie dla istnienia państwa i religii. Ratunek upatrywał w silnej władzy carskiej, który to typ rządów nazywał „despotyzmem formy”. Myśliciel gloryfikował jedynowładztwo również z pozycji człowieka, który sens życia postrzega w poszukiwaniu i tworzeniu piękna, zmaganiach z rzeczywistością, a nie jedynie poruszaniu się w bezpiecznym, lecz nudnym, przewidywalnym świecie egalitaryzmu.

Streściła Małgorzata Abassy

Słowa kluczowe: Rosja, imperium, Europa, Leontjew, prawosławie.

THE FUTURE OF THE WORLD BY KONSTANTY LEONTYEV:
*AN ORDINARY EUROPEAN MAN AS AN IDEAL AND A DEVICE
FOR THE WORLDWIDE DESTRUCTION*

Summary

The paper includes the analysis of some texts of the Russian conservative thinker, Konstanty Leontyev who was confronted with the apocalyptic moods of the Russian intelligentsia of the second half of the 19th century. He made an effort to diagnose the “disease” and find a remedy. He was not single with his conviction that Russia would cease to exist as an independent culture unless stopped the influence of the Western ideas. Similar thoughts were expressed by Fyodor Dostoevsky and Konstanty Pobiedonoscew. In the article *An European Man as an ideal and a device for the worldwide destruction* Leontyev claimed that a representative of the Western civilization is indifferent to beauty, fascinated by technical progress, morally ambivalent and, at the same time, extremely expansive. The progress which is aimed at material prosperity and crude happiness Leontyev recognized as a threat for the State and Religion. Strong Tsar’s power, that he called a “despotism of form”, he regarded as remedy for the dangerous situation. He also glorified the state power as the person who perceived the meaning of life in searching and creating beauty, struggle with the real world. He contested the safe but boring and predictable world of egalitarianism.

Summarised by Małgorzata Abassy

Key words: Russia, empire, Europe, Leontyev, the Orthodox religion.